

Knowledge Consortium of Gujarat

Department of Higher Education - Government of Gujarat

Journal of Humanity

ISSN: 2279-0233

Year-1 | Issue-3 | August-September 2012

'કુમારસમ્ભવમ્' સર્ગ ૩ માં પ્રકૃતિ સાથે ચેડાં - એક પરિકલ્પના

કવિ વર્ડ્સવર્થનું કથન છે - 'The world is too much with us' આના ઉપરથી એમ લાગે છે કે કવિઓ સ્વભાવથી જ પ્રકૃતિ પ્રિય રહ્યા છે. માનવમાત્ર પણ પ્રકૃતિપ્રિય હોવાથી કવિ કાલિદાસે પોતાની મેઘદૂતમ્ , ઋતુસંહારમ્ , અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ , કુમારસંભવમ્ વગેરે જેવી કૃતિઓમાં પ્રકૃતિને આગવું મહત્ત્વ આપ્યું છે.

અહીં કાલિદાસના કુમારસંભવમ્ ના ત્રીજા સર્ગમાં આવતી પ્રકૃતિ નિરૂપણની ઘટનાને એક જુદા જ દષ્ટિકોણથી તપાસવાનો અભિગમ છે. 'ઓબલ વોર્મિંગ' એ વર્તમાન સમયે સમગ્ર વિશ્વનો સળગતો પ્રશ્ન છે. ભૂતકાળના કેટલાક સમાચારો જોઈએ તો

1. વાવાઝોડા, દાવાનળ, પૂર, ભૂકંપ વગેરે જેવી કુદરતી આપત્તિઓએ સમગ્ર વિશ્વમાં આખું વર્ષ તાંડવનૃત્ય કર્યું. "
2. "તાઇવાનમાં બે દિવસમાં 100 ઇંચ વરસાદ ખાબક્યો. "
3. "કેલિફોર્નિયામાં એક જ વર્ષમાં બે વખત આગ લાગી. હજારોલોકો માર્યા અને લાખો લોકો બે ઘર થયા."
4. એશિયામાં ગુજરાતે સૌ પ્રથમવાર ' ક્લાયમેટ ચેન્જ ' માટે વિભાગ રચવાની જાહેરાત કરી. વળી, શાળા-કોલેજોમાં પર્યાવરણ વિષયક અભ્યાસક્રમો રચવાની જાહેરાતો કરી.
5. પર્યાવરણ બચાવવા વિશ્વભરમાં એક કલાક માટે ' અર્થ અવર 'ના નામે એક કલાક લાઇટો બંધ રહી.
6. મુંબઈમાં 100વર્ષમાં સૌથી વિકરાળ 5.50 મીટરના ઊંચા મોંજા ઉછળ્યા.ગરમીએ પણ નવા વિક્રમો સ્થાપ્યા.
7. સિયાચીન ઝેશિયર 20 વર્ષમાં 800મીટર પીગળી ગયું. તેમજ ગંગોત્રી ઝેશિયર પિગળવાનું ચાલુ જ છે.1

આ અને આવી અનેક ઘટનાઓ વિશ્વમાં થઈ રહી છે, તેનું કારણ છે - ' વિશ્વમાં SUPER POWER બનવાની હોડ. ' જેને કારણે આવા સુપરપાવર રાષ્ટ્રો પર્યાવરણની અદેખાઈ કરી રહ્યાં છે. આથી પર્યાવરણની સામે જોખમો ઊભા થયા છે.

' કુમારસમ્ભવમ્ 'ના ત્રીજા સર્ગમાં મહાકવિ કાલિદાસે પ્રકૃતિ સાથે કરવામાં આવતી દખલના ઉદાહરણ રૂપ એક પ્રસંગનું નિરૂપણ કર્યું છે. જેમકે - તારકાસુરનો નાશ કરવાના ઉપાયને શોધતા ઇંદ્ર વગેરે દેવો બ્રહ્મા પાસે આવે છે. તેનો ઉપાય બતાવતા બ્રહ્માએ કહ્યું કે ' જો શિવ-પાર્વતીનો પુત્ર દેવોની સેનાનો સેનાપતિ બને તો જ તારકાસુરનો નાશ થાય એમ છે.'

અહીં બ્રહ્મા દ્વારા બતાવવામાં આવેલો ઉપાય ઇંદ્ર માટે ખરેખર પડકાર રૂપ છે, તે તેના માટે તે દુર્લભ છે. કારણકે શિવજી તપસ્વી છે, મહાસંયમી છે. પાર્વતી સાથે શિવના લગ્ન કરાવવા એ ઇન્દ્ર માટે જાણે એક મોટો પડકાર જ છે. છતાં ઇન્દ્ર તે પડકારને ઝીલીલે છે.

હવે ઇન્દ્ર આ પડકાર રૂપ કામ તેના મિત્ર કામદેવને સોંપે છે. અને કામદેવ પણ તેના મિત્ર વસંતને તેના સહાયક તરીકે સાથે લઈને, તેમજ સ્વામીની આજ્ઞા માથે ચઢવીને પડકાર રૂપ કાર્યની સિદ્ધિ માટે ભગવન શિવના નિવાસ સ્થાન એવા હિમાલયમાં આવી પહોંચે છે. જ્યાં કામદેવની અનુમતિથી વસંત પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટાવે છે. એટલેકે અકાળે વસંત ખીલી ઊઠે છે. જેમકે -

'સંકલ્પયોનેરભિમાનભૂતમાત્માનમાધાય મધુર્જનુમ્ભે ।'

(કુમાર. સર્ગ - ૩ શ્લોક : ૨૪ ઉત્તરાર્ધ)

(' અહીં અકાળે વસંતનું ખીલવું એ એક પ્રકૃતિના નિયમના ઉલ્લંઘન રૂપ ઘટના છે. જેની

અસર હિમાલયમાં નિવાસ કરનારા મુનિઓ,વનસ્પતિ,સૂર્ય,ભ્રમર,હરણાં,કોકીલ,હથી,

કિન્નરયુગલ વગેરે ઉપર થાય છે.)

અહીંયા અકાળે વસન્ત ખીલવાથી સૂર્ય અને વનસ્પતિ પર થયેલી અસર નોંધવા જેવી છે. જેમકે -

"કુબેરગુપ્તાં દિશમુષ્ણરશ્મૌ ગન્તું પ્રવૃત્તે સમયં વિલંઘ્ય ।
દિગ્દક્ષિણા ગન્ધવહં મુખેન વ્યલીકનિઃશ્વાસમિવોત્સર્જ ॥
અસૂત સદ્યઃ કુસુમાન્યશોકઃ સ્કન્દાત્પ્રભૃત્યેવ સપલ્લવાનિ ।
પાદેન નાપૈક્ષત સુન્દરીણાં સંપર્કમાસિન્ચિતનૂપુરેણ ॥ (કુમાર. સર્ગ - ૩ શ્લોક : ૨૫-૨૬)
(અર્થાત્ " સમયનું ઉલ્લંઘન કરીને જ્યારે સૂર્ય કુબેરથી રક્ષાયેલી (ઉત્તર) દિશા તરફ જવાને માટે પ્રવૃત્ત થયો ત્યારે દક્ષિણ દિશા (પોતાના) મુખ વડે દુઃખના નિસાસા જેવો વાયુ પ્રવર્તાવવા, અશોકે થડથી શરૂ કરીને પલ્લવો સહિત પુષ્પો એકદમ પ્રગટ કર્યા.અંકાર કરતા નૂપુરવાળા સુંદરીઓના પગના સ્પર્શની તેણે અપેક્ષા રાખી નહીં.")

અહીં પ્રકૃતિ પોતાના કુદરતી ક્રમને ભૂલી જઈને તદ્દન વિપરીત વર્તી રહી છે, જે ઘટના વર્તમાન સમયે 'ગ્લોબલ વોર્મિંગ'ની યાદ અપાવે છે. શિવ અને પાર્વતીથી પુત્ર પ્રાપ્ત કરવા દેવતાઓએ પણ પ્રકૃતિ સાથે રમત કરી છે, અર્થાત્ પ્રકૃતિ સાથે ચેડાં કરેલાં છે. જેને કારણે સૂર્ય પણ પોતની દિશા ભૂલી જાય છે, અને વનસ્પતિ અકાળે પાંગરી ઉઠે છે, ખીલી ઊઠે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે સૂર્યની ગરમીની સીધી અસર પૃથ્વીના વાતાવરણ ઉપર થાય છે. 'ગ્લોબલ વોર્મિંગ'ને કારણે સૂર્યની ગરમી વધવાથી અહીં પૃથ્વી ઉપર પણ બરફ વર્ષા, પૂર, વાવાઝોડાં, ભૂકંપ તથા ઠંડી-ગરમીનો પ્રકોપ વર્તાઈ રહ્યો છે. અહીં આ પ્રસંગમાં પણ દેવતાઓ પ્રકૃતિને એટલી હદ સુધી છંછેડે છે કે જેની અસર સમાધિસ્થ શિવને પણ થાય છે. જેમકે- ' હરસ્તુ કિન્ચિત્ પરિલુપ્ત ધૈર્યઃ।' કામદેવ જ્યારે સૃષ્ટિના કર્તા - હર્તા - નિયંતા એવા શિવને જ જ્યારે છંછેડે છે ત્યારે તો પૂછવું જ શું ? તેમના ત્રીજા નેત્રનો કોઠાગ્નિ ભભૂકી ઊઠ્યો. જેમકે -

'તપઃ પરામર્શવિવૃદ્ધમન્યોર્ભૂમ્હગદુષ્પ્રેક્ષ્યમુખસ્ય તસ્ય ।
સ્ફુરન્નુદર્ચિઃસહસા તૃતીયાદક્ષણઃકુશાનુઃ કિલ નિષ્પપાત ॥' (કુમાર. સર્ગ - ૩ શ્લોક : ૭૧)
(' તપ પર થયેલા આક્રમણથી જેનો ક્રોધ વધ્યો હતો (અને) ભૂકુટિભંગથી જેના મુખ સામે જોવું મુશ્કેલ હતું, તેમના (શંકરના) ત્રીજા નેત્રમાંથી ઉદ્દિપ્ત (અને) ઊંચી જ્વાળાઓવાળો અગ્નિ એકા-એક ખરેખર ભાર નીકળ્યો.)

આ 'ગ્લોબલ વોર્મિંગ'ને કારણે પૃથ્વી પર વધી રહેલા તાપમાનનું પ્રતિક્રમક ઉદાહરણ છે. જેને કારણે હિમાલય જેવા ઝલેશિયર પીગળી રહ્યા છે, ગંગોત્રી પણ તેમાંથી બાકાત નથી. પ્રકૃતિ વિક્ષોભનું આ વરવું સ્વરૂપ છે. દેવતાઓ દ્વારા આમ પ્રકૃતિ સાથે ચેડાં કરવા જતાં તેનું પરિણામ પણ તેઓને જ ભોગવવું પડે છે. જેનું પરિણામ વિનાશ જ છે. જેમકે -

" ક્રોધં પ્રભો સંહર સંહરેતિ યાવદ્ગિરઃ યે મરુતાં ચરન્તિ ।
તાવત્સ વહ્નિઃ ભવનેત્રજન્મા ભસ્માવશેષં મદનં ચકાર ॥" (કુમાર. સર્ગ - ૩ શ્લોક : ૭૨)
(' હે પ્રભો ! ક્રોધ પાછો ખેંચો, પાછો ખેંચો' એમ દેવોની વાણી જેટલા સમયમાં આકાશમાં પ્રવૃત્ત થઈ (સંભળાઈ) તેટલા સમયમાં તો શંકર ભગવાનના (ત્રીજા) નેત્રમાંથી જન્મેલા એ અગ્નિએ કામદેવને ભસ્મિભૂત કરી નખો..')

પ્રકૃતિ સાથે ચેડાં કરનારની સામે જ્યારે સ્વયં સષ્ટા જ કોપાયમાન થાય છે ત્યારે તેને સ્વયં દેવતાઓ (ભગવાન) પણ બચાવી શકતા નથી. અહીં પ્રકૃતિની વિરુદ્ધ જતાં રતિ પોતાના પતિ મદનને, પાર્વતી ભગવાન શિવને, વસંત પોતાના મિત્ર કામદેવને ગુમાવે છે. એટલેકે દરેકને કંઈને કંઈ ગુમાવવાનો જ વારો આવે છે. કુદરત સાથે છેડાડ કરનાર સામે ભગવાન શિવે જાણે લાલ આંખ કરી હોય એમ લાગે છે.

મહાકવિ કાલિદાસ ' કુમારસંભવમ્'ના ત્રીજા સર્ગ દ્વારા જાણે એક ચેતવણી રૂપ ઘટનાનો નિર્દેશ કરતા હોય તેવું જણાય છે. આ અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અન્યત્ર નિરૂપિત આવી ઘટનાઓ કે પ્રસંગોને ધ્યાને લઈ પર્યાવરણની ચિંતા કરવી રહી.

સંદર્ભ :-

- 1 'સંદેશ' વર્તમાનપત્ર," ફાસ્ટ ફોરવર્ડ" 2009 પૃષ્ઠ નં - 14 તા. 26 ડિસેમ્બર 2009.
કુમારસંભવમ્ સર્ગ - 3 સંપાદક : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, (અદ્યતન આવૃત્તિ-2008-09) સંપાદકો : સુરેશ
- 2 જ.દવે તથા અન્ય....

ડૉ.મનોજકુમાર એલ.પ્રજાપતિ,
એમ. એન. કોલેજ-વિસનગર.